

Hubert Wajs

(Archiwum Główne Akt Dawnych)

ARCHIWA RZECZYPOSPOLITEJ — ARCHIVUM REGNI

200 lat temu, w czasach Księstwa Warszawskiego, książę Fryderyk August z saskiej dynastii Wettynów, dekretem z 2 IX 1808 r. powołał **Archiwum Ogólne Krajowe**. Do podstawowych zadań Archiwum Ogólnego Krajowego, jak pisał inicjator jego utworzenia, minister sprawiedliwości Księstwa Warszawskiego Feliks Lubiński, „należało gromadzenie wszelkich starodawnych narodu polskiego pamiątek”. Dekret powierzał Archiwum nie tylko Metrykę Koronną, ale wszystko to, „co tylko w zbiorach aktów dawnych sądowych, administracyjnych, wojennych, skarbowych, policyjnych, dyplomatycznych znajduje się ważnego, rzecz publiczną interesować mogącego”. W początkowym okresie zasób aktowy składał się z dwóch wielkich działów, zawierających: I. Archiwa koronne, akta kancelarii i sądów królewskich oraz władz dawnej Rzeczypospolitej; II. Akta władz pruskich wytworzone po rozbiorach.

Kontynuatorem **Archiwum Ogólnego Krajowego** jest **Archiwum Główne Akt Dawnych**. W tym właśnie archiwum znajdują się obecnie bezcenne zabytki — pomniki dziejowe — choćby świadczące o średniowiecznej roli Królestwa Polskiego traktaty polsko-krzyżackie, czy o świetności myśli politycznej w połowie XVI w. Skoro archiwa mają 200 lat, to gdzie te pomniki przetrwały, jeśli powstały ponad cztery czy nawet pięć wieków temu? Takimi obiektami są np. dokumenty II pokoju toruńskiego, Statut Łaskiego — egzemplarz „królewski”, unia lubelska czy konfederacja warszawska.

Właśnie, co było przedtem? Nie sposób bowiem wyobrazić sobie nowoczesnego państwa, jakim była Polska w dobie unii jagiellońskiej, bez archiwum. Oczywiście było takie archiwum królestwa: *Archivum Regni in arce Cracoviensis*, czyli — jak je dziś nazywamy — Archiwum Koronne Krakowskie, zwane też dawniej Archiwum Skarbu Koronnego, gdyż dokumenty były przechowywane przy skarbcu na Wawelu. Dokumenty pochodzące z Archiwum Koronnego Krakowskiego, czyli w dzisiejszym rozumieniu z zasobu państwowego, stanowią obecnie podstawowy zrąb i najstarszą część zbioru dokumentów pergaminowych AGAD (choć nie wyłącznie). W jego skład wchodziła część dokumentów zgromadzonych jeszcze przez książąt dzielnicowych (od XIII w.), a następnie dokumenty przekazywane tu przez kolejnych władców polskich, poczynając od ostatnich

Piastów. Od czasu królów elekcyjnych, a zwłaszcza dynastii Wazów, kiedy dwór królewski przeniósł się do Warszawy i powstały odrębne archiwa przy kancelariach koronnych (większej i mniejszej), dokumenty trafiały do skarbcza znacznie rzadziej; do połowy XVIII w. przekazywano tu zwłaszcza uroczyste dokumenty traktatowe.

Kilka słów trzeba teraz poświęcić Metryce Koronnej. Najstarszą jej serię — księgi wpisów, *inscriptiones* — prowadzono w kancelarii królewskiej od połowy XV w. Akta Metryki Koronnej przechowywano w rezydencjach królewskich, najpierw w Krakowie, a od początku XVII stulecia w Warszawie. Kancelaria większa gromadziła księgi wytworzone przez kanclerza, a mniejsza — podkanclerskie.

Najwcześniejsza informacja o organizacji Archiwum Koronnego Krakowskiego pochodzi z początku XVI w., gdy kanclerzem był Jan Łaski (1503–1510). Było ono wówczas podzielone na dwie części: dokumenty odnoszące się do stosunków z państwami obcymi i dotyczące spraw wewnętrznych, czyli późniejszy dział *Regni Poloniae*. Już wówczas dokumenty dyplomatyczne były prawdopodobnie podzielone na grupy odnoszące się do poszczególnych państw. Wśród dokumentów dotyczących stosunków zagranicznych były: układy małżeńskie, przymierza, sojusze, rozejmy, traktaty pokojowe, hołdy i umowy handlowe zawarte z około 30 państwami. Warto zauważyć, że również Łaski usprawnił pracę kancelarii, wyłączając z Ksiąg Wpisów Metryki Koronnej sprawy dotyczące kontaktów zagranicznych w nową serię *Libri Legationum*. Łaski, już jako arcybiskup gnieźnieński, nadal prowadził prace porządkowe, tym razem w dobrach arcybiskupich. Kazał wówczas spisać wszystkie dokumenty i opisać posiadany majątek. Nie mogą się oprzeć wrażeniu, że było coś w tym właśnie okresie, co skłaniało do „wielkich” porządków w archiwach. Takie wielkie porządki w angielskim sądownictwie królewskim zaprowadził wówczas kanclerz sir Thomas More (1529–1532).

Dokumenty z Archiwum Koronnego Krakowskiego dotyczące kwestii wewnętrznych obejmowały natomiast sprawy ogólnopństwowe (wspomniany dział *Regni Poloniae*): przywileje powszechne (np. Konfederacja Generalna Warszawska z 1573 r., która w 2003 r. została wpisana na listę „Pamięć Świata” UNESCO), pakt, unie, potwierdzenia praw; w tym egzemplarz urzędowy Statutu Łaskiego z 1506 r., a także dokumenty odnoszące się do poszczególnych województw i regionów. Ponadto gromadzono tam dokumenty dotyczące praw skarbu (majątków królewskich i dóbr Rzeczypospolitej): zastawy nadania, wykupy i umowy z wojskami zaciężnymi. Taki właśnie podział odzwierciedlał pierwszy inwentarz tego archiwum, sporządzony około 1551 r. przez ówczesnego sekretarza królewskiego Marcina Kromera (1512–1589). Był on humanistą, historykiem i pisarzem, dyplomatą, a od 1579 r. biskupem warmińskim.

I tu, w połowie XVI w., trafiamy na niezwykle istotny element archiwalny: opracowanie zasobu. Dzięki Kromerowi Archiwum zostało uporządkowane; archiwalia pogrupowano w działy, które zostały usystematyzowane pod względem chronologicznym. Co niezmiernie istotne, sporządzono wówczas inwentarz archiwalny, bez którego korzystanie z archiwum było i jest niemożliwe. Archiwum Koronne nie było bowiem miejscem, do którego odsyłano „stare pergaminy”, ale instytucją żywą i przydatną w bieżącej działalności władz państwowych. Z zasobu tego Archiwum czerpano wiedzę, informacje, tytuły praw itp. Z zachowanych wzmianek wiemy nawet, jak dbano o ten zasób, jak był przechowywany. Na przykład dokumenty

tureckie, których w połowie XVII w. było ponad 250 j.a., były umieszczone w specjalnym „koszu wiklinowym wymoszczonym zielonym suknem”¹.

Drugi inwentarz, sporządzony niespełna 20 lat później, opracowała komisja, której przewodniczył ówczesny sekretarz królewski Jan Zamoyski (1542–1605), później szy kanclerz i hetman wielki koronny. Wspomniałem o opracowaniu zasobu, jednak trzeba pamiętać, że Archiwum Koronne Krakowskie było archiwum zamkniętym — sekretnym, jak wówczas mówiono. Gdy w 1589 r. zakończono konflikt Rzeczypospolitej z Cesarstwem Habsburskim, układem będzińsko-bytomskim, to właśnie kanclerz Jan Zamoyski nie pozwolił na wpisanie treści układu i przysięgi arcyksięcia Maksymiliana do ksiąg Metryki Koronnej. Uznał bowiem, że Metryka Koronna ma charakter otwarty; wgląd do ksiąg wpisów miało zbyt wiele osób. Dokumenty układu zostały więc przekazane do Archiwum i spoczęły w skarbcu na Wawelu.

Kolejne inwentarze archiwum pochodzą już z XVII i XVIII w. Najdokładniejszy jest (jedyne wydane, po niemal 200 latach, drukiem)² inwentarz z 1682 r.: *Inventarium omnium singulorum privilegiorum, litterarum et monumentorum, quae in Arce Cracoviensi continentur*.

Na przełomie XVI i XVII w., za czasów Zygmunta III Wazy, nastąpiło przeniesienie stałej rezydencji dworu królewskiego z Krakowa do Warszawy. Wiąże się z tym powstanie Archiwum Koronnego Warszawskiego. Korespondencja otrzymywana od obcych monarchów oraz od dyplomatów polskich i litewskich nie była już wówczas, po ewentualnym zarejestrowaniu w serii Ksiąg Poselstw Metryki Koronnej, odsyłana do Krakowa w celu złożenia na wieczyste przechowanie w pozostającym w dalszym ciągu na Wawelu Archiwum Koronnym Krakowskim. Przechowywano ją natomiast w Warszawie, aby wykorzystywać w bieżącej pracy kancelarii koronnej. Archiwum Koronne Warszawskie doznało trudnych dziś do precyzyjnego określenia strat w okresie potopu szwedzkiego (1655–1660), kiedy prawdopodobnie zostało wywiezione razem z Metryką Koronną do Szwecji.

Pierwsze działania zmierzające do inwentaryzacji zawartości Archiwum Koronnego Warszawskiego podjął w latach 1760–1766, niewątpliwie w związku ze scallaniem archiwów koronnych, metrykant koronny Ignacy Nowicki. Przygotował on w tym czasie 3 inwentarze, zawierające wyszczególnienie ówczesnej zawartości zespołu. Dwa z nich zachowały się do dziś; trzeci, pełniący przez wiele lat funkcję zastępczą w stosunku do właściwej zawartości Archiwum Koronnego Warszawskiego, spłonął w 1944 r.

Wróćmy jednak do wieku XVII. Podczas potopu szwedzkiego (1655–1660) miał miejsce niezwykle istotny fakt, oto bowiem Szwedzi po zajęciu Warszawy wywieźli warszawską część Archiwum Koronnego — tu znajdowała się Metryka Koronna — do Szwecji. Księgi Metryki Koronnej powróciły prawie w komplecie na mocy postanowień pokoju oliwskiego (1660). Sporządzony w drugiej połowie XVII w. przez metrykanta koronnego Stefana Kazimierza Hankiewicza (zm. 1701), spis ksiąg Metryki Koronnej, po ich rewindykacji *Synopsis seu conotatio variorum librorum*,

¹ Cytuję za: W. Krawczuk, *Metryka Koronna za Zygmunta III Wazy*, Kraków 1995, s. 18.

² *Inventarium omnium singulorum privilegiorum, litterarum, diplomatum, scripturarum et monumentorum quaecunque in Archivo Regni in Arce Cracoviensi continentur per commissarios a Sacra Regia Majestate et republica ad revidendum et connotandum omnes scripturas in eodem archivo existentes deputatos confectum anno Domini MDCLXXXII cura bibliothecae polonicae editum*, ed. E. Rykaczewski, Posnaniae 1862.

*vulgo Metrica Regni dictorum*³, wykazuje ówczesny stan Metryki Koronnej. Jest to najdawniejszy, kompletny wykaz ksiąg Metryki Koronnej obu połączonych serii: kancelarii większej i mniejszej. Owo połączenie dokonało się zapewne w Szwecji; z początku XVII w. pochodziły jeszcze inwentarze poszczególnych serii. Dwa fakty zasługują na uwagę: oto Rzeczpospolita po raz pierwszy, choć nie ostatni, straciła swoje archiwalia, zostały one wywiezione do obcego państwa; inaczej mówiąc przestały być „sekretne”. Szwedów interesowało przede wszystkim to bieżące archiwum z pierwszej połowy XVII w. Po drugie, także po raz pierwszy w traktacie międzynarodowym poruszono kwestię rewindykacji archiwaliów. Zapis ten zawarłto w artykule IX traktatu oliwskiego. A traktat oliwski to ni mniej, ni więcej tylko jakby dalszy ciąg traktatu westfalskiego dla północnej Europy, jednym z jego gwarantów był zaś król francuski Ludwik XIV.

Kazimierz Stefan Hankiewicz dokonał jeszcze jednej niezwykle ważnej pracy archiwalnej. W 1673 r. dla potrzeb kancelarii zregestował po polsku dokumenty wpisane do ksiąg Metryki Ruskiej w języku ruskim, ze zrozumieniem którego widocznie były już kłopoty w kancelarii koronnej⁴. Inaczej mówiąc, sporządził archiwalny sumariusz dokumentów, pomoc archiwalną wyższego rzędu.

W 1765 r. krakowska część Archiwum Koronnego została przeniesiona do Warszawy. Rok wcześniej powołano do życia Komisję Skarbu Koronnego, przy której utworzono Archiwum Skarbu Koronnego (z Archiwum Podskarbińskiego, Krakowskiego i Warszawskiego) oraz Archiwum Skarbu Kwartianego, a księgi złożono w osobnym pomieszczeniu. Właśnie z tym okresem — latami 60. XVIII w. — nestor archiwistyki polskiej prof. Andrzej Tomczak wiąże powstanie polskich archiwów państwowych. Jednak badania innych polskich uczonych prowadzone nad dziejami Archiwów Koronnych, w tym nieżyjącej już prof. Ireny Sułkowskiej-Kurasiowej, współautorki inwentarza Metryki Koronnej i kierownika oddziału I AGAD (1954–1970), w którym ta Metryka jest przechowywana, czy też prof. Wojciecha Krawczuka z Uniwersytetu Jagiellońskiego, zwracają uwagę, a piszący te słowa próbuje to także zrelacjonować w oczywistym skrócie, że istnienie inwentarzy, a także sumariusza, skłaniać może do nieco innego spojrzenia na przeszłość Archiwum Koronnego, które nie było przecież zwykłą „składnicą akt”, lecz archiwum państwa polskiego.

Po upadku Rzeczypospolitej, w 1795 r., całość Archiwum Koronnego wywieziono do Rosji. W 1799 r. nastąpił podział ksiąg między Rosję, Prusy i Austrię. Archiwalia przekazane Prusom umieszczono w Warszawie, gdzie w 1800 r. utworzono Königlichches Südpreußisches Haupt-Landesarchiv (Południowo-Pruskie Główne Archiwum Krajowe). Ta właśnie „pruska” część ksiąg Metryki Koronnej stała się podstawowym zrębem utworzonego w 1808 r. Archiwum Ogólnego Krajowego w Warszawie, poprzednika Archiwum Głównego Akt Dawnych.

³ Bibl. Ossol., rkps 137.

⁴ AGAD, tzw. Metryka Litewska, dział VIII, nr 1.

Hubert Wajs, Archives of the Polish–Lithuanian Commonwealth — Archivum Regni

Summary

Frederick Augustus of the Saxon Wettin dynasty, Duke of Warsaw, created the General National Archive — the first Polish public archive by the Decree of September 2nd, 1808. Nowadays, the Central Archives of Historical Records is its successor. Among archival records are priceless relics — historical monuments — such as the Polish–Teutonic treatises that illustrate the role of the medieval Polish Kingdom. Thus, one question has to be asked: where all these historical monuments had been stored before, what had been there before the General National Archive was created? It is impossible to imagine a modern state, which was Poland in the time of the Jagiellonian Polish — Lithuanian Commonwealth, without an archive. *Archivum Regni in arce Cracoviensi*, the Cracow Crown Archives at the treasury of the Wawel Castle acted as the archive of the Polish Kingdom.

The first mention about the archive at the Wawel Castle comes from the early 16th century; the archive was then divided into two sections: the documents regarding relations with the foreign countries and internal affairs — a later section *Regni Poloniae*. Diplomatic items were probably divided into groups relating to the individual states. The first inventory of this archive was drawn up around 1551 by the royal secretary Martin Kromer († 1589). And then, in the middle of the 16th century an important element of the archive is to be found: elaboration of the records. Thanks to Kromer the archive was ordered; records were grouped into chronologically structured sections. Almost 20 years later, another inventory was written by a committee, chaired by the royal secretary, Jan Zamoyiski († 1605), who later became Chancellor and Grand Hetman. Subsequential inventories are dated back to the 17th c. and 18th c.

At the turn of the 16th and 17th centuries, in the time of Sigismund III Vasa, the permanent residence of the royal court was transferred from Cracow city to Warsaw city. There was also created the Warsaw Crown Archives (*Archivum Regni Secretius Varsaviense*). It suffered heavy losses during „the Swedish Deluge” (1655–1660), when the archives along with the Crown Register were deported to Sweden. But soon the books of the Crown Register returned to Warsaw almost complete under the provisions of the Treaty of Oliva (1660). For the first time the issue of restitution of archives was raised in the international treaty. A table of contents of the Crown Register after revindication *Synopsis variorum librorum seu conotatio, vulgo Metrica Regni dictorum*, written in the late 17th century by the Crown Register clerk Stefan Kazimierz Hankiewicz († 1701), shows its state of that time. It is the oldest complete list of the Crown Register books of both joined series: minor and greater chancelleries.

The first efforts to draw up inventory of the Warsaw Crown Archives were made by a Crown Register clerk Ignatius Nowicki in the years 1760–1766. In 1765 the Cracovian part of the Crown Archives was moved to Warsaw. One year later the Archives of the Crown Treasury were created. Precisely from this period — the 60–ties of the 18th century — the doyen of the Polish archives Prof. Andrzej Tomczak dates back the creation of the Polish state archives. However, studies of other scholars (eg. I. Sułkowska–Karasiowa, W. Krawczuk) conducted on the history of the Crown Archives pointed out that the existence of inventories and summaries can lead to a slightly different perspective on the past of the Crown Archives, which was not common „file repository”, but the archive of the Polish — Lithuanian Commonwealth.